

© Svenska Akademien 2013

Horace Engdahl

Lovtal till Sofi Oksanen

För femton år sedan besåg jag Rocca al Mare, ett friluftsmuseum utanför Tallinn. I en vacker furuskog vid havet ligger hus och bondgårdar från 1700- och 1800-talen, väderkvarnar och en träkyrka från den gamla svenskbygden vid Sutlepa. Man kunde tro sig vara på Skansen, om det inte vore för en särskild utställning, som inte kunde förekomma i Stockholm. Denna installation fanns inte när jag som ung man besökte museiområdet på 1970-talet. Det låg då i vad som hette Estniska socialistiska rådsrepubliken, Estonskaja SSR. Vid mitt andra besök tjugofem år senare var esterna självständiga, och de vågade syssla öppet med sin moderna historia, inte bara med etnologi. På utställningsområdet hade en byggnad inretts för att efterlikna ett lantligt, estniskt hem på 1940-talet. Illusionen var fullständig. Det var som om folket i huset alldeles nyss hade gått därifrån, utan att ens låsa dörren efter sig. Rester av en måltid syntes ännu på det dukade bordet. Några stolar låg kullvälta, personliga föremål fanns kvar i hörnen. Jag var tvungen att läsa på informationstavlorna för att förstå innebörden av det jag såg. Det var en utställning över de deportationer som drabbade den estniska befolkningen när den ryska armén ockuperade landet och med tvång anslöt det till Sovjetunionen. Man anade hur de boende hade överraskats av NKVD-patruller, som kommit oanmälda, och hastigt fört bort dem för vidare transport till arbetsläger i Sibirien, varifrån många aldrig skulle återvända.

Bakgrunden till dessa händelser ingår i allmänbildningen eller borde göra det. Stalins uppgörelse med Hitler, Ribbentroppakten, som satte igång andra världskriget, innehöll hemliga tilläggsparagrafer, som gav ryssarna fria händer i Baltikum och Finland. I Finland inträffade undret att en liten nation förmådde stå upp mot den aggressiva stormakten och försvara sig tillräckligt tappert för att bevara sitt oberoende. I Estland gick det inte lika bra. En fjärdedel av befolkningen miste livet eller flydde ur landet som en följd av tre på varandra följande invasioner, först en sovjetisk, sedan en tysk, sedan åter en sovjetisk. Trettio tusen räddade sig till Sverige. Av dem som stannade i Estland fraktades mer än hundra tusen män, kvinnor och barn i boskapsvagnar till arbetsläger i Sibirien i tre olika omgångar, juni 1941, oktober 1944 och mars 1949. Det handlade om att få slavar till uppbyggandet av det kommunistiska samhället, men framför allt om att bryta det estniska folkets motståndskraft. En trafik i motsatt riktning fullbordade verket. Stalin lät tvångsförflytta ryssar och ukrainare till Estland. Hans mål var att på litet sikt utplåna den särskilda estniska etniciteten för att desto effektivare kunna styra landet från Moskva.

I Sofi Oksanens två senaste romaner, den redan världsberömda *Puhdistus*, *Utrensning*, från 2008 och den förra året utgivna *Kun kyyhkyset katosivat*, som inom kort kommer på svenska

under titeln *När duvorna försvann*, förekommer det citat ur dagböcker förda av estniska motståndskämpar. Det vill säga hennes berättande härmar en typ av dokument som är källan till en viktig del av vår tids litteratur: häftet man gömmer under golvet innan man arresteras. Oksanen återskapar en språklig gest som inte liknar någon annan, vittnets hänvändelse till en okänd läsare bortom katastrofens horisont. Hur skall detta tilltal beskrivas?

Den otäcke medlöparen Edgar Parts, som är huvudpersonen i *När duvorna försvann*, har som sin antites i berättelsen en nära släkting, motståndsmannen Roland, ursprungligen hans vapenbroder, senare för Edgar en statsfiende som det är hans plikt att ange. Denne Roland är Edgars spöke: hjälte där han är ynkrygg, patriot där han är förrädare, riktig man där han är slickepott. När Edgar Parts får tag på de häften Roland skrivit för att dokumentera de ryska övergreppen i Estland, häpnar han över tonen i dem. Jag citerar ur Janina Orlovs översättning:

”Minnesanteckningarna var /.../ skrivna som om de hade en läsare i framtiden. Det kunde Parts inte förstå. Roland hade levt i dödsskuggans dal utan hopp om att återvända till ett normalt liv, utan en chans att klara sig, hur kom sig det djupa förtroendet för att någon en dag skulle lyssna till hans röst? Visserligen var Roland inte ensam i sitt slag. Parts mindes väl den febriga tvångstanken som ledde till levnadshistorier inträngda i glasflaskor, minnen, ’dessa skrifter innehåller uppgifter om bolsjevikernas brott för kommande generationer’, papperslappar av alla de slag, som var tänkta att grävas ner i hemlighet på samma plats som de som skrivit, i anonyma gravar.”

Det är genom att solidarisera sig med detta tilltal ur dödsskuggan som Sofi Oksanen har blivit den författare hon idag är. Men det är viktigt att påpeka att hon gör det som romandiktare, inte som historiker. Hon summerar inte avslutade händelser utan går gestalterna in på livet i ovisshetens timma, när deras handlingar blir till.

I Oksanens debutroman *Stalinin lehmät, Stalins kossor* (2003) befinner man sig skenbart på avstånd från Stalintidens grymheter. Bokens huvudperson och berättare Anna är född på 70-talet i Finland. Romanen tycks handla om Annas identitetskris, som yttrar sig i grava ätstörningar och självdestruktivt beteende. Det är inte något överraskande motiv i nutida litteratur skriven av kvinnor. Det överraskande är tonen. Oksanen hanterar det fruktansvärda ämnet med en blandning av rå saklighet och galghumor som vädrar ut den martyrstämning man är van att möta i skildringar av unga kvinnors lidande. Anna är självsvältens drottning snarare än dess offer.

De initierade redogörelserna för en bulimistanorektikers vardag av glufsande och kräkningar och strategiska matinköp och glimtarna av den perfektionistiska kroppens kalla kärleksliv skiftar med fragment av en förhistoria av annorlunda slag. Annas mor är estniska och gifter sig med en finsk man som, för uttrycka det milt, inte riktigt håller måttet. Han försvinner så småningom ur berättelsen, inlagd i sin dotters förakt som en strömning i ättika. Modern, som byter hemland, känner sig aldrig respekterad i den finska miljön och uppfostrar dottern till att dölja sitt etniska ursprung. Anna lär sig så småningom att estniskor i Finland betraktas som rysshonor. Mamman förbjuder estniska språket i hemmet för att inte hennes barn liksom hon skall betraktas som en andra klassens medborgare. Desto ivrigare suger Anna i sig berättelser om övergrepp, deportationer och motstånd hos morföräldrarna under sommarloven i Estland.

Stalins kossor uppenbarar likheten mellan att tyranniseras av den sociala skammen och att förtryckas av en ockupationsmakt. Bulimistanorektikern är, kan man säga, sin egen lägerfånge. I *Utrensning* fullföljs detta uppslag i en historieskildring med hypnotisk suggestionskraft. Det förflutnas repiga, svart-vita film slår om i färg och visar oss ansikten chockerande lika våra egna, fångade i strider vilkas efterverkningar fortfarande pågår, fast vi ogärna vill förstå det.

Oksanen har förmågan att skapa gestalter av en sammansatthet som man annars förknippar med de stora ryska realisterna. Bondkvinnan Aliide i *Utrensning* är en figur som författaren stolt kunde hålla upp mot Leskovs Katerina Ismailova, om hon ville. Efter en ungdom i mellankrigstiden självständiga Estland blir denna Aliide medlöpare till sovjetmakten och anger sin egen syster för att lägga beslag på hennes man. Tack vare sina politiska kontakter lyckas hon försvara nyttjanderätten till familjens gamla lantgård, där hon finns kvar på 1990-talet fast då i ett slags belägringstillstånd, ansatt av traktens ungdomar, som i henne ser en svikare och gammal stalinist. När hennes förryskade systerdotter Zara, uppvuxen i Vladivostok, oförmodat dyker upp i henne trädgård, på flykt undan ett par hämndlystna ryska hallickar, ställs hon inför en uppgift som hon till sin förvåning känner att hon inte kan avvisa.

Om man väljer att se den unga prostituerade Zara som huvudperson är boken en thriller med udden riktad mot sexindustrin. Väljer man Aliide till huvudperson är boken en tragedi, där hon till slut blir en Dido som bestiger sitt likbål i form av stugan där hennes älskades kropp ligger gömd under golvet, mannen hon dödade i besvikelsen över hans oförmåga att återgälda hennes kärlek. Det kan tyckas att Aliides liv är en serie uselheter och kompromisser fram till det ögonblick då hon reser sig och befriar sin unga släkting från förföljarna. Men man måste

vara uppmärksam när man läser Oksanen. Låt oss med luppen förstora upp det ställe i berättelsen där en begynnande vändning sker hos Aliide. Året är 1986. Raffinerat låter författaren oss bevittna Tjernobylnkatastrofen från ett grodperspektiv tillhörande sovjetmedborgare som över huvud taget inte fick någon sanningsenlig information. Unga pojkar inkallas för ett mystiskt uppdrag i öster. Man får plötsligt massor av mat från Ukraina men måste skicka den estniska maten till Moskva. Sedan kommer insikten. Många kvinnor överger män som kommer hem och har blivit smittade. Ingen vill ha med dem att göra. Alldeles oväntat identifierar sig Aliide med dessa fördömda:

”När hon hörde om kvinnorna vars män blivit avfall ryggade Aliide till, rörelsen övergick i darrningar och när hon gick på gatan började hon se på männen som kom emot henne med nya ögon, hon sökte bland dem efter sådana som återvänt därifrån och hos dem kände hon igen något som var bekant för henne själv. Hon såg det i deras blick, som liksom befann sig i skuggan, och då kände hon en lust att lyfta handen till deras kinder, att röra vid dem.”

Vad som sker hos Aliide när hon ser de hemvändande, strålskadade männen, är att hon får beröring med sin egen förnedring. Men det sägs inte ut. Vad som sägs är att Aliide ryggar till och börjar darra, att hon möter männens blickar och nästan lyfter handen mot dem. Resten förstår vi ändå. Oksanens berättande får inte sin kraft av utstuderade formuleringar utan av gester och kroppsliga reaktioner. Det är skakningarnas, den tunga andningens, hjärtklappningens, de vikande knänas och den brustna röstens alfabet, en kroppslig skrift känd sedan Sapfo och om man får tro Ebba Witt-Brattström en kvinnolitterär linje som löper genom seklerna fram till vår egen tid. Läsaren förstår tecknen omedelbart med hjälp av sin egen kroppsliga erfarenhet, som i dansens direkta kommunikation. Detta somatiska skrivsätt har hos Oksanen även en negativ version: frånvaron av reaktion som den starkaste reaktionen. Det är i skildringen av den våldtäkt som Aliide, hennes syster och hennes systerdotter utsätts för av säkerhetstjänstens folk, när dessa är ute efter att pressa fram uppgifter om de estniska partisanerna, skogsbröderna. Scenen är långt otäckare än de explicita råheter som är regel i moderna övergreppsskildringar. Läsaren erbjuds inte någon voyeuristisk kick, får inte se hur det går till. I stället återskapar Oksanen paniken hos den våldförda kvinnan i ändlösa meningar, som verkar sprängas inifrån av sin strävan att inte märka! inte känna! inte tänka! Vi invigs i ett lyssnande som annars bara de drabbade förstår. När Aliide först hör Zara tala, väcks ett minne hos henne: ”Det ljud som en människa släpper ifrån sig när hennes huvud tryckts tillräckligt många gånger under vatten var förvånansvärt likt. I flickans röst fanns samma speciella ton.”

I Sofi Oksanens böcker yttrar sig det kroppsliga inte minst i födans betydelse. Lögn och självbedrägeri hänger samman med dålig matsmältning. Det estniska köket inkarnerar en utopi om tillit och sanning. Det goda är att ta vara på markens grödor, att konservera, lägga in tomater, pepparrot, svamp, gurkor, allt ätbart i glasburkar så att man klarar vintern eller varubristen eller krigen och revolutionerna och vad som än må dra härjande fram över fosterbygden. Det är inte *konservatism* utan *konservism*, livsbevarande kompetens i stället för ideologi. Det är kunskapen om mjölkning, om vad marken och skogen ger, om örter kraft och huskurers verkan, om sambandet mellan magen och själen, den ändlösa och tidlösa omsorg som det numera blivit en ideologisk förbrytelse att kalla kvinnlig men som i praktiken nästan alltid har upprätthållits av kvinnorna medan männen varit upptagna av att döda. Aliide må vara en kall opportunist utan politisk övertygelse, men hon är trogen denna kunskap och detta samband. Hennes kök är ett arkiv, ett konkret minne.

Lögnaktigheten i den kommunistiska propagandan motsvaras av fusket med de matvaror som erbjuds konsumenterna under kolchostriden, vattnet man pumpar in i produkterna eftersom normuppfyllandet räknas efter producerad vikt och inte efter kvalitet, brödet som inte bakas färdigt, maskarna man spolar bort från korvarna innan de säljs, medan partifunktionärerna hämtar färskt kött från bakdörren, kort sagt, det oupplösliga sambandet mellan planekonomi och oätlig mat.

En nation måste skaffa sig en plats i historiemedvetandet om den skall överleva. Den måste synas och höras och vara ett begrepp, om den inte vill riskera att glömmas av världsoptionen. Detta har alltid varit ett problem för de små folken vid Östersjön. Människor i Västvärlden har aldrig riktigt kunnat skilja mellan Estland, Lettland och Litauen. I den amerikanska historikern Anne Appelbaums nyutkomna och allmänt hyllade verk om hur Stalin krossade friheten i Östeuropa 1944-1956 förekommer inte ordet Estland på någon av bokens femhundra sidor. "The Baltic states" ägnas sammanlagt fem måttligt informativa sidor. Det finns en svart historia av likgiltighet från Västmakternas sida och även från det neutrala Sveriges sida när det gäller de baltiska folkens rätt till självbestämmande. Oksanen är realist, inte alarmist när hon säger att det idag är hög tid att skriva ner den sanna historien om Estland för att möta den lögnaktiga historiebild som spreds av Sovjetunionen och som på vissa håll inte är helt övergiven.

Man skall komma ihåg att Sofi Oksanen, även när hon berör några av de mest plågsamma erfarenheter av sovjetiska och tyska övergrepp mot det estniska folket, är återhållsam med

skräckhistorier. Det kan man försäkra sig om genom att jämföra hennes böcker med en dokumentär skildring som Imbi Pajus *Förträngda minnen* eller med de autentiska vittnesmålen i *Carrying Linda's Stones. An anthology of Estonian women's life stories*, utgiven av Tallinn University Press 2006. Den historiska verklighet som blottas i sådana verk är så brutal att man inser att det inte har varit Oksanens primära syfte att väcka fasa.

Den nya boken *När duvorna försvann* ställer högre krav på läsaren än någon av Oksanens tidigare romaner. Divergerande tids- och handlingsplan bryts oförmedlat mot varandra i ett montage som lämnar mycket utsagt och där det inte ges någon auktoritativt berättarposition. I stället finns ett antal handlingsförmedlare, som i vissa fall förändras på ett genomgripande sätt under romanens gång. Läsaren måste utveckla en list som liknar de förföljdas för att orientera sig i katastrofens sönderbrutna verklighet.

Den samvetslösa anpassning som är bokens dominerande talesman, Edgar, ägnar sig dessutom åt att avsiktligt förvränga sanningen. Den sanning som det framför allt ankommer på honom och hans gelikar att förintä är historien om de decennier då Estland var en suverän stat med västerländsk prägel. Det är också viktigt för honom att utplåna minnet av de få dagarna av frihet mellan tyskarnas reträtt och ryssarnas andra ankomst, då estniska förband på egen hand befriade landet från kvardröjande ockupanter för att sedan överflyglas av den segrande sovjetiska krigsmakten, en i Väst närmast okänd episod. Det var ett euforiskt ögonblick, men bedriften var en illusion. Varken ryssarnas eller tyskarna ville esterna något gott. Landet och folket var bara ett krigsbyte. Ester engagerade sig på båda sidor, med lika dåliga skäl, och slumpen avgjorde om och när de råkade illa ut.

Edgar drivs efter kriget av sin skräck för att hans kollaboration med tyskarna skall uppdagas. Han blir en hänsynslös medarbetare till ryska NKVD i syfte att undanröja alla spår. Han sysselsätter sig med att skriva ett propagandaverk om ett läger som inrättades under den tyska ockupationen och letar efter effektfulla, grymma detaljer för att göra sin bok säljande. Steg för steg följer vi tillkomsten av hans verk, en väv av lögnar där huvudrollen spelas av en uppdiiktad krigsförbrytare. Det är tydligt att Oksanen har fascinerats av denna perverterade författargestalt, som på ett hisnande sätt följer samma spår som hon själv och är en knutpunkt för gestalterna i hennes roman.

Förrädarens kroppslighet domineras av äckel, kväljningar, ovanor och motbjudande fysiska detaljer och är dessutom vanligen insvept i alkohol. Edgar har gift sig för att dölja sin homosexualitet. Hans fru Juudit ger till slut upp sina ansträngningar att förmå honom till ett

närmande och inleder ett förhållande med en företrädare för den tyska ockupationsmakten, en kultiverad SS-officer som spelar Liszt och Bruckner på grammofon. Med säker blick och med karaktäristiskt trots mot det passande målar Oksanen denna kvinnas begär i starka och rena färger, som äkta kärlek. Juudit vill egentligen arbeta för det estniska motståndet, men faller som en sten när hon träffar sin Hellmuth och njuter av lyxlivet vid hans sida under den tid då kriget går bra för tyskarna. Hon är bokens mest levande person. I en hastigt antydd men fullkomligt trovärdig och starkt erotisk scen förenas hon med motståndsmannen Roland. Ett flickebarn blir följen. Alla skäl att döma dem som vi kan fundera ut vissnar för livets pust. Kanske är Juudit en allegori för Estland, delad mellan medlöparen och patrioten och olyckligt bedårad av den tyska gästen.

Oksanen skriver förlorarnas och förrädarnas historia mera än hjältarnas. Det gäller inte bara på krigets blodiga arena utan även när hon tar oss med till den lesbiska subkulturen i Helsingfors i den lättsinniga och sorgsna romanen *Baby Jane* (2005). Den som letar efter förebildliga gestalter i denna och andra av hennes böcker har kommit fel. Vi bör tacka Sofi Oksanen för påminnelsen om att litteraturens domedagar är av ett annat slag än politikens och moralens. Hennes gärning slår upp som en eldslåga i vår nordiska litteratur.